

ДӘСТҮРЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ МЕН САБАҚТАСТЫҒЫ: РЕПАТРИАНТТАР МЕН ЖЕРГІЛІКТІ ХАЛЫҚ АРАСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ДИАЛОГ

¹Эва НОВИЦКА, ²Дильфуза ЕСЕНБАЕВА

¹ *Collegium Civitas, Warsaw, Poland*

²ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия, саясаттану және дінтану институты» ШЖҚ
РМК, Алматы, Қазақстан

Ссылка на данную статью: Новицка Э., Есенбаева Д. Дәстүрлер қақтығысы мен сабақтастығы: репатрианттар мен жергілікті халық арасындағы мәдени диалог // *SOCIOLOGY.KZ*. – 2026. – №2(2). – С.90-102. <https://doi.org/10.36922/2026.2/sskz.21>

Аңдатпа. Бұл мақала тәуелсіз Қазақстанның демографиялық және мәдени саясатында ерекше маңызға ие болып отырған қазіргі қазақтардың оралу көші-қонына арналған. Авторлар шетелде ұзақ жылдар бойы өмір сүрген этникалық қазақтардың тарихи отанына қайта қоныс аудару үдерісін жан-жақты талдай отырып, оның қазақ қоғамының ішкі мәдени динамикасына қалай әсер ететінін егжей-тегжейлі сипаттайды. Репатриация құбылысы екіжақты мәдени ықпал тетігін ашып көрсетеді: бір жағынан, қандастар өздері сақтап келген дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды Қазақстанға әкеліп, ұлттық мәдениеттің тарихи сабақтастығын нығайтады; екінші жағынан, жаңа әлеуметтік-экономикалық орта олардың өмір салты мен құндылықтар жүйесіне өзгерістер енгізіп, мәдени бейімделудің күрделі үрдістерін туындатады.

Қазақтардың оралу көші-қоны тарихи тұрғыдан бірегей құбылыс болып саналса да, ол кеңірек теориялық қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Автор бұл үдерісті талдау арқылы мәдени өзгеріс, трансұлттық көші-қон және ұлттық бірегейлік мәселелерін түсіндіруге үлес қосады. Мақаладағы тұжырымдар 2016 жылғы маусым–шілде және 2018 жылғы наурыз айларында жүргізілген көпoryнды, көпжылдық далалық зерттеулеріне сүйенеді. Зерттеу Қазақстанның бірнеше өңірінде жергілікті университетпен тығыз ынтымақтастықта жүзеге асырылып, репатрианттардың күнделікті тәжірибесіне қатысты құнды деректер жинауға мүмкіндік берген.

Кілт сөздер: Қазақстан, репатриация, кері көші-қон, бейімделу, мәдениет, наурыз.

СТОЛКНОВЕНИЕ И ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ТРАДИЦИЙ: КУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ МЕЖДУ РЕПАТРИАНТАМИ И МЕСТНЫМ НАСЕЛЕНИЕМ

¹Эва НОВИЦКА, ²Дильфуза ЕСЕНБАЕВА

¹ *Collegium Civitas, Варшава, Польша*

²РГП на ПХВ «Институт философии, политологии и религиоведения» КН
МНВО РК, Алматы, Казахстан

“THE CLASH AND CONTINUITY OF TRADITIONS: CULTURAL DIALOGUE BETWEEN REPATRIATES AND THE LOCAL POPULATION”

¹Ewa NOWICKA, ²Dilfuza YESSENBAYEVA

¹Collegium Civitas, Warsaw, Poland

²RSE “Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies”, Almaty,
Kazakhstan

Аннотация. Данная статья посвящена современным процессам возвращения казахов на историческую родину — явлению, имеющему особое значение для демографической и культурной политики независимого Казахстана. Авторы всесторонне анализируют репатриацию этнических казахов, многие из которых долгие годы прожили за рубежом, раскрывая, как этот процесс влияет на внутреннюю культурную динамику казахстанского общества. Репатриация демонстрирует двойной механизм культурного воздействия: с одной стороны, репатрианты привозят в Казахстан сохранённые ими традиции и обычаи, тем самым укрепляя историческую преемственность национальной культуры; с другой стороны, новая социально-экономическая среда трансформирует их привычный уклад и систему ценностей, вызывая сложные процессы культурной адаптации.

Несмотря на то, что возвращение казахов является исторически уникальным феноменом, оно позволяет формулировать более широкие теоретические выводы. Анализ данного процесса способствует лучшему пониманию вопросов культурных изменений, транснациональной миграции и формирования национальной идентичности. Выводы статьи основаны на данных, собранных в ходе полевых исследований, проведённых в июне–июле 2016 года и в марте 2018 года. Исследование осуществлялось в нескольких регионах Казахстана в тесном сотрудничестве с местным университетом, что позволило собрать ценный материал о повседневном опыте репатриантов.

Ключевые слова: Казахстан, репатриация, обратная миграция, адаптация, культура, Наурыз

Abstract. This article is devoted to the contemporary processes of the return migration of Kazakhs to their historical homeland—an important phenomenon for the demographic and cultural policies of independent Kazakhstan. Authors provides a comprehensive analysis of the repatriation of ethnic Kazakhs, many of whom lived abroad for decades, revealing how this process influences the internal cultural dynamics of Kazakhstani society. Repatriation demonstrates a dual cultural mechanism: on the one hand, the returnees bring with them preserved traditions and customs, thereby strengthening the historical continuity of national culture; on the other hand, the new social and economic environment transforms their habitual way of life and value system, leading to complex processes of cultural adaptation.

Although the return of Kazakhs is a historically unique phenomenon, it enables the formulation of broader theoretical conclusions. The analysis contributes to a deeper understanding of cultural change, transnational migration, and the formation of national identity. The conclusions of the article are based on data collected during multi-sited, multi-year fieldwork conducted in June–July 2016 and March 2018. The research was carried out in several regions of Kazakhstan in close cooperation with a local university, which made it possible to gather valuable material on the everyday experiences of the returnees.

Keywords: Kazakhstan, repatriation, return migration, adaptation, culture, Nauryz

Кіріспе

Қазақ репатриациялық көші-қонын зерттеу идеясы Қазақстанда жүргізілген алдыңғы этнографиялық жұмыс барысында байқалған мәдени ерекшеліктер мен зерттеуші мен респондент арасындағы түсінбеушіліктерден туындады [1].

Шетелдік зерттеуші қазақ тілін білмегендіктен, Алматы маңындағы Райымбек ауылында Моңғолиядан қоныс аударған егде жастағы қазақ ақсақалымен орыс тілінде сұхбат жүргізуге тырысқан. Ақсақалдың қазақша ғана жауап беруі және оның ыңғайсыздана жымиюы этнографиялық коммуникациядағы тілдік айырмашылықтың қаншалықты маңызды екенін көрсеткен. Этнограф бұл ауылдың Моңғолиядан келген репатрианттар тығыз орналасқан өңір екенін айтып түсіндірген. Мұндай жағдайлар Қытайдан және өзге де елдерден келген қазақтар шоғырланған оңтүстік аймақтарда жиі кездескен.

2018 жылғы Наурыз мерекесі кезеңінде автор Моңғолиядан келген қазақтардың тұрмыс-тіршілігімен жақынырақ танысып, олардың отбасылық өмірінде көне дәстүрлердің ерекше ұқыптылықпен сақталғанына көз жеткізген. Олардың көпшілігі орыс тілін білмегенімен, дәстүрлі қазақ мәдениетінің элементтері — салт-дәстүр, әдет-ғұрып, тұрмыс нормалары — ұрпақтан-ұрпаққа берілу арқылы өміршеңдігін сақтап келеді.

Қазіргі таңда Қазақстан халқының кемінде 10%-ын иммигранттар, репатрианттар және көрші азия елдерінен қоныс аударған қазақтар құрайды. Мақалада осы әлеуметтік топтың қазіргі Қазақстан қоғамындағы орны, үкімет жүргізіп отырған репатриациялық саясат, «қайта қазақтандыру» (re-kazakhization) бағдарламасы және оның күтілген және күтпеген салдарлары талданады. Авторлар репатриацияның тек жоспарланған тиімді нәтижелерге ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік интеграциядағы тосын, кейде жағымсыз құбылыстарға да әкелетінін атап өтеді. Соңғы отыз жылда жүзеге асқан репатриация — тәуелсіз Қазақстан үшін аса ауқымды демографиялық әрі мәдени үдеріс. Қазақ ғалымы Бибизия Қалшабаева [2] бұл мәселеге байланысты: «Ұлттық бірлік – еліміздің дамуының негізгі шарты. Сондықтан ұлттық идеяны қалыптастыруда шетелдегі отандастарымыздың этникалық тарихын зерттеу – Қазақстан Республикасының басты міндеті», — деп жазады.

Әдіснама

Авторлар репатриацияны Альфред Шюц [3] сипаттаған «біз» және «олар» арасындағы әлеуметтік қарым-қатынастар динамикасы арқылы түсіндіреді. Сонымен қатар Nowicka [4] және Nowicka & Firouzbakhch [5] еңбектері репатрианттардың интеграциясы қабылдаушы елдің мемлекеттік саясатына тікелей тәуелді екенін көрсетеді. Қазақтардың тарихи отанына қайта оралу процесі жиырма жылдан астам уақытқа созылғандықтан, бұл құбылысты теориялық жағынан жалпылауға мүмкіндік береді. Бүгінде репатрианттар – Қазақстан қоғамында айтарлықтай ықпалға ие әлеуметтік топ, олардың тәжірибесі шетелдік миграция зерттеулеріне, оның ішінде Польша, Еуропа және бүкіл әлемдегі кері көші-қон құбылыстарын түсіндіруге маңызды дереккөз бола алады.

Осы мәтіннің мақсаты — қазақтардың қайта оралу үдерісін екі қырынан қарастыру:

Қазақстан үкіметінің ресми репатриация саясаты арқылы көрініс табатын мақсаттары мен ниеттері;

репатриация үдерісінің нәтижесінде қазақ қоғамының мәдени трансформациясы.

Мұнда біз, ең алдымен, «қазақылықтың» үлгісі ретінде қарастырылатын, бөгде этникалық ортада оқшауланудың нәтижесінде сақталып қалған «таза-лау» формасымен байланысты өзгерістерге, яғни доминантты қоғамға енетін ықпалдарға назар аударылады. Қазақтардың жағдайы эмигранттық ортада өмір сүрудің екіжақты әсерін айқын көрсетеді: бұл жағдай мигранттар мәдениетін бір мезгілде әрі өзгертеді, әрі сақтап қалады.

Бұл зерттеуге кірісе отырып, біз классикалық антропологиялық далалық зерттеу әдісін қолдандық — триангуляция негізінде материал жинау және оны тексеру. Негізгі дереккөздер мыналарды қамтыды:

қазақ респонденттерінің жауаптары,
қазақтардың қайтарым көші-қонына қатысты құқықтық құжаттар және жергілікті және репатриант қазақтар арасындағы өзара әрекетке бақылау жүргізу.

Әсіресе қарым-қатынастар мен эмоцияларды білдіретін мінез-құлық ерекше қызығушылық тудырды.

Жалпы алғанда, репатриант-мигранттармен және олардың отбасыларымен 23 сұхбат жүргізілді; көші-қон тақырыбы бойынша жергілікті, миграцияға қатыспаған тұрғындармен 15 сұхбат алынды, сондай-ақ «жергіліктілер» мен «жаңа келгендердің» өзара байланысын көрсететін төрт бақылау жүргізілді. Бұл далалық зерттеулер Қазақстандағы университетпен ынтымақтастықта жүзеге асырылды - автордың бірі Ева Новицка Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің археология және этнология кафедрасының қонақ зерттеушісі болған.

2016 жылғы 20 маусым мен 20 шілде аралығында Ева Новицка Шығыс Қазақстан облысының Абай ауданындағы Токтамыс маңында жазғы зерттеу экспедициясына қатысты. Қасында Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің археология және этнология кафедрасының 1 курс магистранты Есенбаева Дильфуза жергілікті халықпен диалог жасауға көмектесті. Екінші сапардың барысында, 2018 жылғы 12–27 наурыз аралығында — Наурыз мерекесін дайындау және өткізу кезеңінде — Ева Новицка Атырауда, кейін Алматы қаласының Алатау ауданында, сондай-ақ Алматы облысының оңтүстік-шығысындағы Жамбыл ауданының әкімшілік орталығы Үшқоңыр (Узынағаш) аймағындағы әртүрлі елді мекендерде зерттеу жүргізді.

Зерттеу нәтижелері

Үй, туған өлке немесе Отан туралы түсінік кеңістіктік мобильділікпен сипатталатын қоғамда ерекше түрде қалыптасады. Тарихи тұрғыдан да, ішінара қазіргі кезеңде де қазақтар көшпелі, мал шаруашылығына негізделген өмір салтының құндылықтарына терең тамыр жайған мәдениеті бар халық болып табылады. Бұл қазіргі Қазақстан тұрғындарының көпшілігі осындай өмір салтын ұстанады дегенді білдірмейді, алайда қазақ мәдениетінде оны осылай сипаттауға мүмкіндік беретін көптеген белгілер сақталған. Көшпелі өмір салты және онымен

байланысты әдет-ғұрыптар — соның ішінде кеңестік режимдер де жоя алмаған маңызды мерекелер мен салтанаттар — тұтас мәдени кешеннің ажырамас бөлігі болып табылады. Көшпелі өмір әрдайым ерекше мінез-құлық үлгілерін талап етті — адамдардың кеңістікте шашыраңқы орналасуына қарамастан өзара көмек, қонақжайлылық және өзара қолдау, сондай-ақ қатал климат жағдайларында төзімділік. Мұнда температура қатты аяздар мен борандардан бастап, жоғары ыстық пен ылғалдылықтың күрт ауытқуларына дейін өзгеріп отырады. Қатал табиғи орта мен климат — дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығымен байланысты мәдени үлгілермен бірге — қазақтар арасындағы репатриация үдерісіне терең ықпал етті [6].

Қазақстанда соңғы онжылдықтарда орын алған әлеуметтік құбылыстарды, соның ішінде мемлекеттің демографиялық және мәдени саясатының мәнін түсіну үшін оның негізгі географиялық және геосаяси сипаттамаларын ескеру қажет [6]. Ел аумағы 2 724 900 шаршы километрді құрайды, алайда 2018 жылғы соңғы санаққа сәйкес халық саны небәрі 18 157 078 адам, бұл халық тығыздығының салыстырмалы түрде төмен екенін көрсетеді.

Сонымен қатар Қазақстан көршілес мемлекеттермен жалпы ұзындығы 12 187 километр болатын шекараға ие: Ресей Федерациясымен (6 467 км), Өзбекстанмен (2 300 км), Қытаймен (1 460 км), Қырғызстанмен (980 км) және Түрікменстанмен (380 км). Қазіргі аумақтық және саяси келбетінде Қазақстан Республикасы ширек ғасырдан сәл астам уақыт қана өмір сүріп келеді. Оның егемендікке қол жеткізу күні ретінде әдетте 1995 жылғы 25 қазанда жарияланған Тәуелсіздік декларациясы есептеледі. Алайда автономды Қазақстанның Конституциясы 1991 жылғы 16 желтоқсанда қабылданған, ал 21 желтоқсанға қарай Қазақстан Республикасы Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына (ТМД) қабылданды. Сонымен қатар бес күннен кейін елдің тәуелсіздігі ыдырап жатқан КСРО тарапынан да танылды.

Дегенмен жаңа ұлттық мемлекет бірқатар әлеуметтік мәселелермен бетпесте келді (және белгілі бір деңгейде әлі де келіп отыр), соның ішінде мәдени тұтастық мәселесі. Ең күрделі түйіндердің бірі — халық арасындағы қазақ тілін білу мен қолдану деңгейі. 2009 жылғы санаққа сәйкес, халықтың 74%-ы қазақ тілін түсінетінін айтса, тек 62%-ы ғана еркін меңгергенін көрсеткен. Сол санақ орыс тілін меңгеру деңгейінің жоғары екенін де көрсетті — 85%, оның ішінде этникалық қазақтардың 80%-ы да бар (8).

Соңғы онжылдықтарда Қазақстан ауқымды демографиялық өзгерістерді бастан кешіруде. Алайда мұндай үдерістер бұл аумақ үшін жаңа құбылыс емес — халықтың көші-қоны ғасырлар бойы жүріп келген, ал демографиялық жылдам өзгерістер қазақ халқының бүкіл тарихына тән болған.

Славян халықтарының бұл жерлерге жаппай қоныс аударуы нәтижесінде XVIII ғасырда қазақтар өз тарихи отанында азшылыққа айналды. Бұл жағдай ұзақ уақыт сақталды, дегенмен 1897 жылы қазақтар халықтың 82,5%-ын, ал орыстар 10,9%-ын құрады. Осыған байланысты Марек Гавенцкий [9. 127 б]. Қазақстандағы орыс тілді халықты қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымындағы ру-тайпалық бірлестіктермен салыстыра отырып, оны «төртінші жүз» деп атаған.

1959 жылғы халық санағы кезінде Қазақстанда тұратын орыс тұрғындарының саны республиканың байырғы халқы — қазақтардың санынан асып түсті. Тек 1989 жылға қарай ғана қазақтар саны бойынша орыстардан сәл ғана жоғарылағанымен, барлық өзге этникалық топтардың жиынтық санымен салыстырғанда әлі де азшылық болып қала берді. Ольга Давыденко [10. 236] жазғандай, «1989 жылы қазақтардың жалпы халық санындағы үлесі 40%-дан аспады (6 564 000); орыстар саны жағынан одан көп емес — 38% (6 228 000) құрады, ал басқа халықтардың үлесі — 22% болды».

Қайта құру кезеңінің соңына қарай КСРО-да демографиялық өзгерістер ба-сталды: көп ұзамай байырғы емес халықтың, ең алдымен орыстардың жаппай көшіп кетуі басталды. Қазақстан халқының этникалық құрамындағы прогрессивті өзгерістер көші-қон үдерістерінің нәтижесінде орын алды. Бір жағынан, байырғы емес халықтың елден кетуі байқалса, екінші жағынан — басқа елдерден Қазақстанға қазақтардың ағылуы (шын мәнінде, қайта оралуы) жүрді. Осы демографиялық қозғалыстардың нәтижесінде елдің этникалық құрылымындағы арақатынас тез арада қазақ халқының пайдасына өзгере бастады.

Сонымен қатар, қазақтардың аумақтық орналасуының бір ерекшелігі — олардың бытыраңқылығы: қазіргі деректерге сәйкес, шамамен 4 миллион қазақ Қазақстан Республикасынан тыс жерде тұрады. Өзбекстанда шамамен 1,5 миллион қазақ бар; Қытайда да шамамен осынша; Ресейде — 1 миллионға жуық. Түрікменстанда — 100 000-дай қазақ, Моңғолияда — 80 000, Қырғызстанда — 45 000 қазақ тұрады.

Үшінші Ұлы құрылтайдың (қазақтардың дәстүрлі жиыны) деректеріне сәйкес, Түркия, Иран және Ауғанстан сияқты елдерде саны жағынан аз, бірақ тығыз орналасқан қазақ қауымдастықтары бар.

Отанынан тыс тұратын қазақтардың ең үлкен бөлігін 1920–1930 жылдары КСРО-дан қуғын-сүргіннен, ұжымдастырудан және ашаршылықтан қашқан эмигранттардың ұрпақтары құрайды. Шамамен 200 000 қазақ Кеңес Одағынан кетіп, Қытай, Моңғолия, Үндістан, Ауғанстан, Иран және Түркияға қоныс аударған деп есептеледі (қараңыз: ru.wikipedia.org). Алайда 1930-жылдардың өзінде бұл елдердегі қазақтардың саны шамамен 800 000 адамға артқан.

Осы кезеңдегі қазақ көші-қоны ішкі өлшемге де ие болды: тәуелсіздік алғаннан кейін — алдымен КСРО-дан, кейін Ресей Федерациясынан бөлінгеннен соң — қазақтар өздерін басқа ұлттық мемлекеттердің құрамында тапты.

Олардың көпшілігі өздерінің туған жерлерін тастап, бұрынғы Кеңес Одағының басқа республикаларына қоныс аударды: 1926 мен 1930 жылдар аралығында басқа республикалардағы қазақтардың саны 2,5%-ға немесе 794 000 адамнан артық ұлғайды. Бұл көш-қон саяси-экономикалық себептермен, атап айтқанда ұжымдастырудан және кеңестік биліктің әрекеттерінен қорқуымен байланысты болды [2].

Сонымен қатар, соңғы екі онжылдықтағы демографиялық трансформация ел ішіндегі эмиграциямен де, иммиграциямен де байланысты болды. 1980–1990 жылдардың тоғысында орыстілді байырғы емес халықтың едәуір бөлігі респу-бликадан көшіп кетті. Әртүрлі бағалаулар бойынша, бұл көшу толқыны бірнеше

жүз мыңнан бірнеше миллион адамға дейін жетеді. 1993 жылға қарай Қазақстан халқының саны күрт төмендеді: 16 986 000-нан 2001 жылы 14 800 000 адамға дейін. Бұл үдеріс ертерек басталғанын атап өткен жөн: 1989 бен 1999 жылдар аралығында халық саны 16 199 000-нан 14 953 000-ға азайды. Он жыл ішінде шамамен 1,246 миллион адам елден кеткен; кейбір деректер бұл көрсеткішті 3 миллион деп бағалайды. Дегенмен, 2001 жылдан бастап Қазақстан халқының саны біртіндеп өсе бастады — жоғары туу көрсеткіштері мен басқа елдерден этникалық қазақтардың иммиграциясының арқасында. Демография және көші-қон агенттігінің деректеріне сәйкес, 1991–1999 жылдар аралығында Қазақстанға 43 000 қазақ отбасы (181 000-нан астам адам) репатриацияланды. Олардың 106 500-і (шамамен 60%) ТМД елдерінен (негізінен Ресей мен Өзбекстаннан), 64 000 — Моңғолиядан, қалғандары — Иран, Түркия, Қытай, Ауғанстан және Пәкістаннан келген [10].

1990-жылдардың басында-ақ қазақтар Өзбекстаннан, Түрікменстаннан, Қытайдан, Моңғолиядан, Ираннан және Түркиядан қайта орала бастады. 1991–2015 жылдар аралығында Қазақстанға шамамен 953 908 қазақ қайтып келді:

- 61,5% — Өзбекстаннан
- 14,3% — Қытайдан
- 9,3% — Моңғолиядан
- 6,8% — Түрікменстаннан
- 4,6% — Ресейден
- 3,5% — басқа елдерден

Қорытындылай келе, дереккөздердегі айырмашылықтарға қарамастан, ресми статистика 1991–2016 жылдар аралығындағы 25 жыл ішінде Қазақстанға шамамен бір миллион адамның оралғанын көрсетеді.

Бұл статистикаға мыналар кірмейді:

Қазақстан аумағында туған балалар, сондай-ақ мемлекеттік көмек алмай, репатриант ретінде тіркелмей елге келгендер.

Егер осы санаттарды да қосатын болсақ, жалпы саны бір миллионнан асып түседі, бұл Қазақстан халқының шамамен 10%-ын құрайды.

Қазақтардың әртүрлі елдерден оралу үдерісі бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді. Жаңа деректерге сәйкес, тек 2026 жылы:

2026 жылы 3 335 этникалық қазақ тарихи отанымен табысып, қандас мәртебесін алды. Жалпы 1991 жылдан бері республикаға 1 млн 168,2 мың этникалық қазақ оралған. Жыл басынан Қазақстанға келген қандастардың жартысы (47,8%) Қытайдан, 43,6% – Өзбекстаннан, 2,7% – Түрікменстаннан, 2% – Ресейден, 2,2% – Моңғолиядан және 1,7 – басқа елдерден тіркелді, деп хабарлайды ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі.

2025 жылда еңбекке қабілетті жастағы этникалық қоныс аударушылар саны 58,1%-ды, еңбекке қабілетті жастан кіші 33,1%-ды және зейнеткерлер 8,8%-ды құрайды.

Еңбекке қабілетті жастағы қандастардың ішінен білім деңгейі бойынша: 13,1%-ы жоғары білімді, 27,1%-ы орта кәсіби білімді, 51,9%-ы жалпы орта білімді, және 7,9%-ының білімі жоқ.

Қоныс аударған этникалық қазақтар республиканың түрлі өңірлеріне қоныстанып, оларды қоныстандыру үшін келесідей еңбек күші тапшы өңірлер анықталды: Ақмола, Абай, Қостанай, Павлодар, Атырау, Батыс, Шығыс және Солтүстік Қазақстан облыстары.

Қоныстандыру өңірлерінде 2026 жылға арналған қандастарды қабылдау квотасы 2 281 адамды құрайды. 2026 жылдың 2 айының қорытындысы бойынша аталған өңірлерге 569 қандас қоныстанған.

Жоғарыда аталған өңірлерде қоныстанған қандастарға көшуге субсидия түрінде мемлекеттік қолдау шаралары ұсынылады – бір мезгілде отағасына және отбасының әрбір мүшесіне 70 АЕК (302,8 мың теңге) мөлшерінде; тұрғын үй жалдауға және коммуналдық қызметтерге ақы төлеуге – бір жыл ішінде 15-тен 30 АЕК (64,9-ден 129,8 мың теңгеге дейін) мөлшерінде.

Жыл басынан бері 139 қандасқа түрлі қолдау шаралары көрсетіліп, 108 адам тұрақты жұмысқа орналастырылған.

Сонымен қатар, ерікті қоныс аударудың тиімділігін арттыру мақсатында азаматтарды солтүстік өңірлерге қоныс аударуға қатысатын жұмыс берушілерді қолдау бойынша институционалдық шаралар қабылданып, тұрғын үй сатып алу үшін экономикалық мобильділігі сертификаты 1 625 АЕК немесе бір отбасына 7 млн теңгеге дейін мөлшерінде біржолғы өтеусіз негізде енгізілген [12].

Бір қызығы, қазіргі Қазақстанға қоныс аударған қандастар үшін бейімделудің ең үлкен кедергілерінің бірі – олардың орыс тілін білмеуі болды. Атап айтқанда, еңбек нарығына кірісу үшін орыс тілін меңгеру қажетті дағды болып саналады. Бұрынғы Кеңес Одағы құрамындағы республикалар әртүрлі әліпбилерді қолданған, ал Қазақстанда бүгінге дейін кирилл жазуы қолданылады. Кириллицаны білмеу бүгінгі таңда жергілікті тұрғындармен қарым-қатынасқа түсуде айтарлықтай тосқауылға айналуы мүмкін.

Көшіп келгендердің бейімделу қиындықтары мына фактімен жақсы көрінеді: мысалы, Өзбекстан мен Түрікменстанда алдымен араб графикасы пайдаланылып, кейін кириллицаға көшті, ал 1991 жылдан кейін латын әліпбиіне ауысты. Қытайдағы қазақтар революцияға дейін-ақ араб әліпбиін қолданған және оны әлі күнге дейін пайдаланып келеді. Сол сияқты, Түркиядан, Ауғанстаннан немесе Ираннан шағын топтармен келген қазақтар да кириллицамен таныс емес. Тек Өзбекстан, Моңғолия, Қырғызстан және Түрікменстаннан келген қазақтарды қоспағанда, жалпы, коммуникациядағы қиындықтар, әсіресе, жасы үлкен буынға көбірек әсер етеді. Өйткені бұл елдерде де қазақтар кириллицаны пайдаланған (кей кездері өздеріне тән диакритикалық белгілерімен).

Орыс тілін меңгеру мен кириллицаны білуден тыс, оралмандар Қазақстан қазақтарынан бірнеше мәдени ерекшеліктерімен де ажыралып тұрды. Бұл ерекшеліктер олар ондаған жылдар (тіпті бірнеше ұрпақ) бойы басқа әлеуметтік ортада, негізгі қазақ этносынан окшау өмір сүрген кезде сақталып немесе жаңа қырынан дамыды. Соның нәтижесінде бұл екі қазақ тобы өмір салтында, шұғылданатын кәсіптерінде, дағдылы табиғи ортада және халықтың орналасу тығыздығында айтарлықтай айырмашылықтарға ие болды. Мәселен,

моңғолиялық қазақтардың басым бөлігі бұрын кең далада, бір-бірінен алшақ орналасқан шағын отбасылық қоныстарда өмір сүрген.

Қазақстан қазақтары мен репатрианттардың өзара қатынастарында шешуші фактор – соңғыларының дәстүр мен ғұрыптарды сақтауда анағұрлым ортодоксалды болуы. Бұл жағдай репатрианттардың өзін «дәстүрлі мәдениетті сақтаушылары» ретінде қабылдауына тікелей ықпал етті.

Осы екі қазақ тобының тоғысуы Қазақстан қазақтарының айтарлықтай дәрежеде орыстандырылғанын айқын көрсетті. Ана тілін білу деңгейі репатрианттарда әрдайым жергілікті қазақтармен салыстырғанда тереңірек болды. Бұл тек КСРО-да өскен буынға ғана емес, тәуелсіздік жылдарында есейген жастарға да қатысты еді. Ел басшылығы қазақ тілін толық және жаппай жаңғыртуға басымдық бергеніне қарамастан, менің сұхбаттасушыларымның айтуынша, орыс тілін білмеу мәселесі Қазақстанға келген алғашқы жылдағы ең басты кедергі ретінде жиі аталды. Тіпті Алматыдан 70 км қашықтықта тұратын Қытайдан келген кейбір оралмандардың 12 жыл өтсе де орыс тілін меңгермеген жағдайлары бар.

Дегенмен, оралмандардың өздері атап өткендей, Қазақстандағы қазақтар қазір ана тілінде бұрынғыдан әлдеқайда жиі әрі жақсы сөйлей бастады — бұл екі топ арасындағы өзара түсіністіктің бастапқы кезеңмен салыстырғанда біршама жақсаруына әкелді. Осылайша, бейімделу процесі репатрианттар жағынан емес, керісінше жергілікті халық тарапынан көбірек байқалады: кейінгі ұрпақ күнделікті қарым-қатынаста қазақ тілін қолдануға көше бастады. Репатрианттардың сөзімен айтқанда: «Қазір балалар оқиды, жастар тілін біледі. Қазір тіпті дүкендерде орыстар қарапайым қазақша түсіндіріп бере алады» (РС2).

Мемлекеттік тілді терең әрі бұрмаланбай меңгерумен қатар, Қазақстанға қоныс аударған қазақтар өздерімен бірге көне қазақ салт-дәстүрлерін де ала келді. Қысқасы, мәдени «қазақтандыру» процесінің жоспарлы және бағытталған қырларына ықпал етіп отырғандар – дәл осы репатрианттар.

Өртүрлі елдерден оралған менің респонденттерім өздері және басқа қандастар, яғни тарихи Отанының сыртында өмір сүрген қазақтар кеңестік өмір салты нәтижесінде қалыптасқан орыстандыру мен өзге де унификация түрлеріне әлдеқайда аз ұшырағанын атап өтті. Бұл тұжырымды Өзбекстаннан (1991 жылға дейін КСРО құрамында болған) келгендер де, Қытай мен Моңғолиядан коммунистік жүйелерде өмір сүріп келгендер де растады. Оралмандар өздері сақтап келген қазақ дәстүрлерін, тіпті Қазақстанның өзінде ұмыт бола бастаған кейбір элементтердің қайта жандануына себепкер болғанын ерекше мақтанышпен айтады. Олар тарихи Отанда мүлде ұмытылған кейбір би түрлерін дәл оралмандардың арқасында қайта жаңғырту мүмкін болғанын мысал етеді: «Қытайдан келген қазақтардың арқасында қара жорға сақталды, қазір оны Қазақстанда билеп жүр» (DE3).

Бұл үрдіс халық өнерінің ел көлемінде де, аймақтық және жергілікті деңгейлерде де қайта өрлеуіне ықпал етті.

Көшіп келген қазақтардың ұзақ жылдар бойы өзге ортада, эмиграцияда өмір сүргені парадоксальды түрде көне қазақ салт-дәстүрлері мен ғұрыптарының дәстүрлі нұсқаларының сақталуына жағдай жасады. Бұған ең маңызды қасиетті

мереке — Наурыздың (зороастризм дәуірінен бастау алатын архаикалық Жаңа жыл) діни ритуалдары да кіреді. Қазіргі таңда бұл мереке мемлекеттік деңгейде белсенді түрде қайта жаңғыртылып жатыр (Penkala-Gawęska 2009; Suraganova 2017). Репатрианттар аталған мәдени элементтердің ішінде, әсіресе, Жаңа жыл мейрамын қазақ мәдениетінің ажырамас және ерекше белгісі ретінде жиі атап өтеді. Алайда 1926 жылы Наурыз совет зайырландыру саясаты аясында тыйым салынған болатын; тек 1989 жылы, дәстүрлерді діни немесе сакралды деп қабылдаудан бас тарту кезеңі басталғанда ғана, бұл мереке қайта оралып, жаңғыруға мүмкіндік алды. Кемінде екі ұрпақ бойы КСРО-дан сыртта өмір сүрген қазақтар осы қасиетті күнді дәстүрлі түрде атап өтуді сақтап қалды. Олардың бұл мерекені өткізу формасы Қазақстандағы көмескіленген нұсқадан айтарлықтай ерекшеленіп, әлдеқайда жарқын әрі мазмұнды болды. Қазақ зиялыларымен және қарапайым ауыл тұрғындарымен жүргізілген сұхбаттар Моңғолиядан және Қытайдан келген қандастардың Наурызды түпкі түрікілік, шынайы нысанында сақтағанын көрсетті. Қытайда ондаған жылдар өмір сүрген қазақ эмигранттары мерекенің күрделі рәсімдерінің барлық негізгі элементтерін сақтай алды.

Репатрианттар өздерінің тіл мен мәдениетті терең әрі толық меңгергенін ерекше атап көрсетуге тырысады. Қытайдан келген сұхбаттасушының бірі Синьцзян өлкесінде Наурыздың ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған дәстүрлерге барынша дәлдікпен, ерекше қатаңдықпен сәйкес аталғанын айтты. Төртіншіден, Қытайда ХХІ ғасырға дейін діни рәсімдерге тыйым салынбағандықтан, дәстүрді сақтау деңгейі жоғары болды. Дегенмен, ритуалдардың орындалу формасы әртүрлі болды: Қазақстан даласында және Қытайдың халық тығыз қоныстанған өңірлерінде мерекелеу тәртіптері өзгеше қалыптасты. Сонымен қатар, ол жақта Наурыз Қазақстандағыдай наурыз айында емес, 11 ақпанда атап өтілетін.

Респонденттер дайындықтың бірнеше ай бұрын басталатынын айтты. Күзде, барлық қазаққа тән дәстүр бойынша, Наурызға арналған наурыз қазы жасау үшін жылқы еті дайындалған: етті кептіріп, сақтап қойған. Бұл үшін қазы жылқы етінің сақталған бөліктерінен жасалды. Қытайда өскен әйел сұхбаттасушым әр үйде мерекелік тағам — наурыз көже әзірленетінін әңгімелейді. Қымыз немесе айранға түрлі дәнді дақылдардың жармалары, сондай-ақ кеспе қосылған, ең соңғы ингредиент — құрт болған. Ол былай деді: «Бұл – дүкеннен сатып алатын құрт емес, дәл осы мерекеге арнайы дайындалатын құрт. Қазақстанда жиі орын алатындай, оны жай ғана сатып алмайды» (СН2).

Үй құрты күнге кептіріліп, әлдеқайда қышқыл болады. Екі күн бойы әр адам қауымдастықтағы барлық отбасыны аралап, міндетті түрде осы көжеден ауыз тиеді. Барлығы бір-бірімен амандасып, ізгі ниет білдіреді. Дәстүрлі тағамдар, дәстүрлі рецептер бойынша әзірленіп, халықтың қыс мезгілінен мал-жанымен аман-есен өткеніне қуанышын білдіреді. Себебі Отанның тек солтүстігінде ғана емес, басқа өңірлерінде де қыс қатал болып, аязбен бірге адамдар мен малға қауіп төндіретін қасқырлар да жиі кездеседі.

Ұқсас әңгімелерді Моңғолия қазақтарының Наурызды тойлауынан да есту-ге болады. Отбасылар алыс қашықтықта, кең даланың әр тұсында өмір сүрсе де, Наурыз көже үлкен қазанда үйде қалдырылып, адамдар алыс көршілеріне қонаққа баратын. Бір-бірін сирек көргенмен, ашық тұрған киіз үйлер мен қазанда

қалған көже кез келген қонақтың өзін өзі тамақтандыруына және символикалық түрде «қонақ болуына» мүмкіндік берген. Барлығы бірдей — үйден үйге көшіп жүріп, қонақтық жасаған. Қазіргі қазақ ауылында, көбіне, ет тағамдары басым мол дастарқан жайылады, алайда шет елдерде жүрген кезде Наурыз дәстүрлерін қаншалықты қатаң сақтағандарын бәрі ерекше атап өтеді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазақтардың тарихи отанына оралуы — біржақты көші-қон емес, күрделі әлеуметтік-мәдени феномен болып табылады. Репатрианттардың жаңа ортаға бейімделуі мен өздерінің бастапқы мәдени кодтарын сақтауға ұмтылысы қатар жүретін параллель үдеріс ретінде көрінеді. Бұл динамика көптеген факторларға тәуелді: әсіресе мигрант тобының қабылдаушы қоғамдағы иерархиялық мәртебесі жоғары болған сайын, мәдени дәстүрлердің, тілдің, салт-сананың сақталу мүмкіндігі арта түседі. Ал керісінше жағдайда, тарихи-мәдени тәжірибелердің әлсіреу ықтималдығы жоғары болады. Бұл аспект мәдени адаптацияның көпқырлы, тоқтаусыз өзгеріп отыратын құбылыс екенін дәлелдейді.

Мәдени ренессанс және «Қайта қазақтандыру» (Re-kazakhization): Зерттеу барысында анықталғандай, репатриация үдерісі Қазақстан қоғамындағы мәдени трансформацияның қуатты қозғалтқышына айналды. Эмиграциялық ортада окшау өмір сүру парадоксальды түрде қазақ мәдениетінің «таза» және архаикалық формаларын сақтап қалуға мүмкіндік берген.

Дәстүрлердің жаңғыруы: Қытай мен Моңғолиядан келген қандастардың арқасында Қазақстанда ұмытыла бастаған «Қара жорға» биі қайта жаңғырды.

Наурыз мерекесі: Репатрианттар бұл мерекенің советтік кезеңдегі «зайырлы» сипатынан арылып, оның түпкі түркілік, сакралды мазмұнын (мысалы, арнайы дайындалатын үй құрты, наурыз қазысы және көршілерді жаппай аралау дәстүрі) қайта әкелді.

Тілдік динамика және әлеуметтік кедергілер: Зерттеу нәтижелері тіл мәселесінің интеграциядағы ең басты фактор екенін көрсетті.

Орыс тілі мен кириллица кедергісі: Қандастар үшін Қазақстанның еңбек нарығына енудегі басты қиындық — орыс тілін білмеу және кирилл әліпбиін қолдана алмау.

Кері әсер: Сонымен бірге, репатрианттардың келуі жергілікті қазақтардың тілдік мінез-құлқына оң ықпал еткен. Зерттеу барысында жергілікті халықтың күнделікті өмірде қазақ тілін жиірек қолдана бастағаны және жастардың ана тіліне бет бұрғаны байқалды.

«Біз» және «Олар»: Әлеуметтік интеграция: Альфред Шюцтің теориясы негізінде жүргізілген бақылаулар көрсеткендей, жергілікті халық пен репатрианттар арасындағы қарым-қатынас бастапқыда «бөтендік» сезімімен сипатталса да, уақыт өте келе мәдени диалогқа ұласқан.

Идеологиялық Отан: Репатрианттардың басым бөлігі бұрын Қазақстанда өмір сүрмесе де, бұл елді өздерінің символдық және идеологиялық Отаны ретінде қабылдайды, бұл олардың реадaptациясын жеңілдететін басты мотивация болып табылады.

Статистикалық және демографиялық маңыздылық: Далалық зерттеулер мен құжаттарды талдау нәтижесінде репатрианттардың ел халқының шамамен 10%-ын құрайтыны және олардың Қазақстанның этникалық құрамын нығайтудағы стратегиялық рөлі расталды. 1991-2016 жылдар аралығында бір миллионға жуық адамның оралуы елдегі «төртінші жүз» (орыстілді халық) үлесінің азаюына және қазақ халқының басымдығына әкелді.

Сонымен бірге репатриация үдерісін түсіндіруде өз еркімен көшкен мигранттар мен күштеп қуылған босқындардың реадaptациясының айырмашылықтары да маңызды орын алады. Осы тұрғыдан алғанда, Станислав Оссовский ұсынған «жеке» және «идеологиялық» отан ұғымдары қазіргі қазақ репатриациясының табиғатын терең түсіндіруге мүмкіндік береді. Қазақ репатрианттарының көпшілігі Қазақстанда бұрын өмір сүрмегенімен, бұл елді тарихи, ұлттық және символдық тұрғыдан өз Отаны деп қабылдайды. Бұл жағдай репатриацияның биографиялық емес, мәдени-идеологиялық байланыстарға негізделетінін айқындайды.

Осылайша, қазақ репатриациясы – тарихи жады, ұлттық өзіндік сана, әлеуметтік иерархия және мәдени трансформациялар тоғысқан күрделі және көпқырлы құбылыс. Бұл үдеріс тек өткенді қалпына келтіру ғана емес, сонымен бірге жаңа ортада ұлттық бірегейлікті қайта құру үрдісі ретінде маңызды мәнге ие. Жүргізілген 38 сұхбат пен этнографиялық бақылаулар репатриацияның тек көші-қон емес, Қазақстанның ұлттық бірегейлігін қайта құрастыратын күрделі әлеуметтік-мәдени феномен екенін дәлелденді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Nowicka E. (2007). Migracje powrotne jako przedmiot badań. *Przegląd Polonijny* 33(2): 75–92.
2. Kalshabayeva B. K. (2015). *Central Asian Kazakhs*. Riga: Scholars' Press.
3. Schütz A. (1964). The Homecomer, in: D. Brodersen (ed.), *Collected Papers*, vol. II, pp. 106–119. The Hague: Martinus Nijhoff.
4. Nowicka E. (2008). *Hermes, Odyseusz i greckie powroty do ojczyzny*. Kraków: Nomos.
5. Nowicka E., Firouz bakhch H. (eds) (2008). *Homecoming: An Anthropology of Return Migrations*. Kraków: Nomos.
6. Edmunds T. (1998). Power and Powerlessness in Kazakstani Society: Ethnic Problems in Perspective. *Central Asian Survey* 17(3): 463–470.
7. Сейдинбек, А. Мир казахов. — Астана: Фолиант, 2012. — 320 с.
8. Online: https://www.researchgate.net/profile/Nartsiss_Shukuralieva/publication/294893337_Kryzys_promocji_demokracji_Zachodni_aktorzy_wobec_wladzy_w_Azji_Centralnej_The_Crisis_Of_Democracy_Promotion_Western_Actors_And_Power_In_Central_Asia/links/56c5e79108ae0d3b1b5fadb0.pdf (accessed: 2 December 2019).
9. Gawęcki M. (2007). Cztery Żyz: Sytuacja nierdzennej ludności w postsowieckim Kazachstanie, in: R. Vor-brich (ed.), *Plemię, państwo, demokracja*, pp. 125–132. Poznań: Biblioteka Telgte.
10. Davydenko O. (2011). Sytuacja ludności rosyjskojęzycznej współczesnego Kazachstanu na tle przemian demograficznych końca XX i początków XXI wieku. *Zeszyty Naukowe* 855: 21–37.

11. Ossowski S. (1984), Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzna, in. S. Ossowski, O ojczyźnie i narodzie. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Transliteration

1. Nowicka, E. (2007). Migracje powrotne jako przedmiot badań. Przegląd Polonijny, 33(2), 75–92.
2. Kalshabayeva, B. K. (2015). Central Asian Kazakhs. Riga: Scholars' Press.
3. Schütz, A. (1964). The Homecomer. In: D. Brodersen (ed.), Collected Papers, vol. II, pp. 106–119. The Hague: Martinus Nijhoff.
4. Nowicka, E. (2008). Hermes, Odyseusz i greckie powroty do ojczyzny. Kraków: Nomos.
5. Nowicka, E., Firouzbakhch, H. (eds.) (2008). Homecoming: An Anthropology of Return Migrations. Kraków: Nomos.
6. Edmunds, T. (1998). Power and Powerlessness in Kazakstani Society: Ethnic Problems in Perspective. Central Asian Survey, 17(3), 463–470.
7. Seidinbek, A. Mir kazakhov. Astana: Foliant, 2012. 320 s.
8. Online source:
<https://www.researchgate.net/...> (accessed: 2 December 2019).
9. Gawęcki, M. (2007). Czwarty Żuz: Sytuacja nierdziennej ludności w postsowieckim Kazachstanie. In: R. Vorbrich (ed.), Plemię, państwo, demokracja, pp. 125–132. Poznań: Biblioteka Telgte.
10. Davydenko, O. (2011). Sytuacja ludności rosyjskojęzycznej współczesnego Kazachstanu na tle przemian demograficznych końca XX i początków XXI wieku. Zeszyty Naukowe, 855, 21–37.
11. Ossowski, S. (1984). Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzna. In: S. Ossowski, O ojczyźnie i narodzie. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

<i>Ева Новицка</i>	Әлеуметтану ғылымдар докторы, профессор, Collegium Civitas, Варшава, Польша
<i>Дильфуза Есенбаева</i>	Гуманитарлық ғылымдар магистрі, ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия, саясаттану және дінтану институты» ШЖҚ РМК, Алматы, Қазақстан, email: dylfuza_94_24@mail.ru
<i>Ewa Nowicka</i>	Doctor of Sociology, Professor, Collegium Civitas, Warsaw, Poland
<i>Dilfuza Yessenbayeva</i>	Master of Humanities, Resercher, “Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies”, Almaty, Kazakhstan, email: dylfuza_94_24@mail.ru
<i>Ева Новицка</i>	Доктор социологических наук, профессор, Collegium Civitas, Варшава, Польша
<i>Дильфуза Есенбаева</i>	Магистр гуманитарных наук, научный сотрудник, Алматы, Казахстан, email: dylfuza_94_24@mail.ru